

Programmatoelichting HBE-concert 3 oktober 2020

Het zijn rare tijden en daarom hoort u vandaag van ons een raar, een zeldzaam, concert. We voeren twee cantates uit met maar twee zangers. BWV 170 *Vergnügte Ruh, beliebte Seelenlust* met Elsbeth Gerritsen en BWV 82 *Ich habe Genung* met Sinan Vural. Nee, het woord 'genung' bevat geen typefout. Het is een oudere versie van het Duitse 'genug'. Een woord waarmee we allemaal kunnen instemmen, omdat we genoeg hebben van de beperkingen die het coronavirus ons oplegt. Juist dat wat het Haarlems Bach Ensemble zo uniek maakt, de vaste koor- en orkestbezetting, is nu onmogelijk. Geen wekelijkse gezamenlijke repetities, zelfs geen concert met de koorleden. Een hard gelag, ook voor ons hooggewaardeerd publiek. We kunnen wel wat genoeglijke zielenrust gebruiken. Gelukkig maar dat Bach soelaas biedt in de vorm van twee prachtige cantates voor orkest, hobo, orgel en solist. Voor werkelijk elke gebeurtenis in een mensenleven heeft Bach passende muziek geschreven! Toch is dit niet wat Bach bedoelt, als hij de bas "Ich habe genung" laat zingen. Niet onvrede maar diepgevoelde tevredenheid ligt aan de woorden ten grondslag. De oude Simeon, die pas kan sterven als hij de Messias heeft gezien, spreekt ze uit als hij Jezus in zijn armen neemt en vaststelt dat het genoeg is geweest en hij de wereldse ellende vaarwel mag zeggen om rust te vinden bij zijn Heiland. (Lucas 2:32). Niet 'ik heb er genoeg van' maar 'ik heb genoeg, ik heb niets meer te wensen'. Mooi.

Cantate BWV 170 *Vergnügte Ruh, beliebte Seelenlust*

BWV 170 wordt op 28 juli 1726 voor het eerst opgevoerd, op de zesde zondag na Trinitatis. Voor de toehoorders heeft die twee verrassingen in petto: de kleine bezetting zonder koor en de bijzondere rol van het orgel. De cantate bezingt de zielenrust die alleen het geloof in Jezus de mens biedt. Die 'beliebte Seelenlust' moet wel steeds opnieuw bevochten worden tijdens het aardse leven met zijn verlokkingen en boosheden. Dat laat Bach goed horen in zijn muziek, die klinkt namelijk nooit zomaar lieflijk of kalm. Een bescheiden strijkersorkest met basso continuo, orgel en hobo (d'amore) begeleidt de solo-alt. De strijkers spelen zestienden die de onrust laten horen, het gevecht tussen goede voornemens en daadwerkelijk gedrag. Bach gebruikt vrij gedichte teksten vanuit een ik-perspectief in plaats van evangelieteksten. Dat reflecteert de opdracht van elke individuele mens om steeds weer de zielenrust te heroveren en sluit aan bij de persoonlijke geloofsbelevens van Bach en zijn Lutherse tijdgenoten. Tekstdichter Georg Christian Lehms baseert zich op de Bergrede (Mattheus 5, 20-26) waarin Jezus stelt dat de oudtestamentische geboden die schriftgeleerden en farizeeërs handhaven niet de ware gerechtigheid van God vertegenwoordigen. Daaruit volgt voor Lehms dat de wereld een zondige plek is. Voor een ware Christen is het verlaten van die boze wereld, het sterven, de eeuwige rust, dan ook de opperste vreugde. Door zijn dood waarborgt Jezus voor zijn godvruchtige volgelingen het eeuwige leven. Die belofte wordt in de communie uitgedrukt door het lichaam en bloed van Jezus te delen. Waarschijnlijk werd de cantate uitgevoerd na de preek, tijdens de communie.

Aria (1)

Boven een kalm voortschrijdende bas laten de strijkers en hobo d'amore repeterende achtsten horen die het raamwerk vormen voor de uitgesponnen melodie van de alt. Het geeft de aria een pastoraal karakter dat verwijst naar de hemelse harmonie waarnaar de ziel streeft. Die harmonie wordt enkele malen bedreigd door schurende akkoorden, op de tekst 'Höllensünden'. Bach wijst zo op het contrast tussen de zonden van de hel en de zielenrust in de hemel.

Recitativo (2)

Werd in aria (1) het kwaad nog gebagatelliseerd, in het recitatief klinkt de alt als een ware boeteprediker die de zondige wereld in al haar schrille tinten voorspiegelt. Bach gebruikt hier zijn 'lelijkste' akkoord, het verminderd-septiemakkoord (Het "Barabam!" uit de Matthäus Passion) om negatieve woorden als 'Neid', 'Satan', 'Feindschaft' maar vooral 'Racha', nietsnut, te accentueren. Hij maakt het de zanger niet gemakkelijk door lastige intervallen voor te schrijven. Het woord 'schwerlich' bijvoorbeeld wordt gezongen op een overmatige kwart oftewel tritonus, een afstand van drie hele tonen, die als duivels werd beschouwd. Deze *diabolus in musica* diende zoveel mogelijk vermeden te worden!

Aria (3)

De alt bezingt in aria (3) het verdriet om de verdorvenheid in de wereld. Bach illustreert de ontreddering met uitzonderlijke muzikale middelen. Hij laat de basso continuo weg en slaat daarmee als het ware de bodem onder de wereld vandaan. De strijkers spelen een 'nep' baslijn en die wordt ook nog onderbroken door rusten en door zuchten. Een treffende uitdrukking van de ontworteling van de zondige mens. Bovendien geeft hij het orgel een volstrekt nieuwe rol. Ten eerste doordat het geen akkoorden speelt die de eenheid in de muziek bewaren. Ten tweede door het twee begeleidingsmelodieën te laten spelen. (Dat experiment heeft hij niet herhaald overigens, misschien beviel het niet. Albert Schweitzer vond het in elk geval niks: hoe kon Bach, meester van de preludes en fuga's, zo'n klungelig wijsje voorschrijven dat elke beginnende orgelleerling kan spelen?) De beide lijnen kruisen elkaar, wat bewijst dat Bach het grote orgel met twee manualen gebruikte. Ze staan ook nog in de toonsoort fis klein. Die klinkt niet vanzelf aangenaam. Al met al klinkt deze aria bijna twintigste-eeuws, met alle dissonanten en krakende harmonieën.

Recitativo (4)

Wie wil nog leven op deze verdorven aarde? Hoe kan ik mijn vijanden liefhebben, zoals God gebiedt? Deze vragen stelt de alt zich in het recitatief. Zij verlaat de boze wereld liefst zo snel mogelijk om bij God geborgen te zijn. Bach verbeeldt dat door van het onherbergzame fis klein naar het optimistische D-groot van de laatste aria te moduleren.

Aria (5)

Blijdschap toont de alt bij het vooruitzicht te sterven en zielenrust te vinden bij God. Bach gebruikt een gavotte, een dans in vierkwartsmaat, om dat te laten horen. Eerste violen, hobo d'amore en de rechterhand van de organist spelen de begeleidende stem, terwijl de akkoorden bij de overige strijkers klinken. Er ontwikkelt zich een levendige dialoog met de alt, met in het orgel virtuoze omspelingen. Als het orkest stil is, speelt de organist enkele eenvoudige octaafsprongen die een echo vormen van het continuo.

Da aria is een da capo-aria. Het A-deel met daarin driemaal een instrumenteel ritornel, het refrein zou je kunnen zeggen; dan een kort B-deel en de herhaling van A. Het thema dat al in de eerste maten wordt geïntroduceerd en vaak wordt herhaald, heeft opnieuw dat berucht interval van de overmatige kwart, de duivelse drietoon. Uiteindelijk vindt de alt rust in een lange dalende toonladder die het continuo overneemt.

Cantate BWV 82 *Ich habe Genung*

Cantate BWV 82 wordt op 2 februari 1727 opgevoerd ter ere van het feest van Maria Lichtmis of Purificatie van Maria. Veertig dagen na zijn geboorte wordt Jezus, het Licht van de wereld, gepresenteerd in de tempel. Het is een moment van reiniging, het einde van de kraamtijd, volgens de Joodse wet (Leviticus 12). Het is het moment waarop Simeon zijn Messias ontmoet. De vreugde van Simeon bij het aanschouwen van de Messias vormt de focus van de cantate. De blijmoedige aanvaarding van de dood als een geboren worden in een hemels leven past bij de achttiende-eeuwse Protestantse geloofsbeleving.

De cantate is geliefd, dat blijkt uit het feit dat delen ervan zijn opgenomen in het *Notenbüchlein* van Anne Magdalena Bach. Er volgen meer uitvoeringen en Bach blijft er aan werken. In 1731 herschrijft hij de cantate voor sopraan, in 1735 voor mezzosopraan en in 1745-48 opnieuw voor bas, nu met toevoeging van een hobo da caccia. Vandaag hoort u de uitvoering voor basstem, strijkers, hobo en orgel in.

Aria (1)

De eerste Aria is een prachtige dialoog tussen de bas en de hobo. De stijgende kleine sext waarmee de hobo zijn melancholieke melodie begint, herkennen we van het 'Erbarme dich' uit de *Matthäus Passion*. De versiering die eraan voorafgaat, de zogenaamde *Schleifer*, verwijst naar een retorische stijlfiguur, de *Exclamatio*, die opwinding en verontrusting uitdrukt. Het karakteriseert het thema van deze cantate, de tegenstelling tussen de aardse dood en de geboorte van de Heiland. De bas neemt het over van de hobo. Eronder horen we langzaam dalende baslijnen en soms schrijnend zuchtende violen. Steeds als de bas zingt: 'Ich habe genung' houden alle instrumenten zich eerbiedig stil.

Recitativo (2)

Het recitatief begint opnieuw met 'Ich habe genung', maar nu is de bas de toeschouwer die oproept Simeons voorbeeld te volgen in zijn vreugde over de geboorte van de Messias. 'Laßt uns mit diesem Manne ziehen' zingt hij. De korte canon tussen het continuo en de solist laat

goed horen dat het hier gaat om navolging. De slotzin imiteert de beginregel maar nu muzikaal ondersteboven: de omkering van het beginmotief.

Aria (3)

'Schlummert ein' is een van die hoogtepunten in Bachs muziek. Een adembenemend mooi wiegenlied dat een uitnodiging vormt om je over te geven aan de eeuwige slaap. Kalme syncopen, de nadruk valt na de tel, verbeelden het wiegen. Fermates, rustpunten in de muziek, laten je indommelen. Het continuo speelt voortdurend achtsten, wat het wiegende karakter versterkt. Het eerste deel, 'Schlummert ein, ihr matten Augen', is introvert. Het tweede, 'Welt, ich bleibe nicht mehr hier', en derde deel, 'Hier muss ich das Elend bauen' zijn juist extravert. Tussendoor keert Bach terug naar dat verstilte eerste deel. Dat levert een rondo op: A, B, A, C, A.

Recitativo (4)

'Gute Nacht', zingt de solist ons toe. Het zijn karakteristieke afscheidswaarden in de tijd van Bach. Dit recitatief vormt dan ook de overgang naar de slotaria, de transitie van het aardse tranendal naar het eeuwige leven.

Aria (5)

In Bachs tijd is een beter leven na de dood voor de meeste mensen een realiteit. Niet dat er geen intens verdriet zou zijn om een gestorven naaste, om het gemis. Het vooruitzicht echter dat je na je dood wordt opgenomen in de hemel en alle pijn en ellende voorbij zijn, is voor Bach en zijn tijdgenoten een groot geluk dat je je geliefden niet misgunt. Daarom wordt het afscheid van dat aardse leven in deze aria uitbundig gevierd: 'Mit Fried und Freud ich fahr dahin'. We horen een vitale dans, we horen korte dialogen tussen hobo en bas. De tekst 'die mich noch auf der Welt gebunden' wordt omspeeld door een mooie samenspraak tussen de staccato eerste viool en de hobo die gebonden noten speelt. De bas zingt steeds hoger 'Freue'.

Misschien kunnen wij die vreugde over de dood niet meer navoelen. Maar Bachs prachtige cantate BWV 82 ontroert nog altijd en zet door die ontroering wellicht onze denkbeelden en ervaringen toch in een nieuw licht.

Ynske Gunning, augustus 2020

Eduard van Hengel, *Johann Sebastian Bach. Vocale Werken* (<https://www.eduardvanhengel.nl>)

Barend Schuurman, *Bachs Cantates toen en nu*

Websites: <https://www.allmusic.com/>; <https://www.bachvereniging.nl/>